

ŽEMAITIJOS VALDŽIOS ELITAS NUO XV AMŽIAUS PRADŽIOS IKI XVI AMŽIAUS VIDURIO

Apie Eugenijaus Saviščevo daktaro disertaciją

Tokia tema 2004 m. gruodžio 28 d. Istorijos fakulteto Istorijos mokslo krypties tarybos posėdyje disertaciją daktaro laipsniui gauti apgynė Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedros dėstytojas Eugenijus Saviščas. Disertacijos mokslinis vadovas prof. M. Jučas, oficialūs oponentai – prof. habil. dr. Alvydas Nikžentaitis ir dr. Rimvydas Petrauskas.

Disertacijoje suformuluota problema – Žemaitijos savivaldos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK) mastas ir turinys minimu laikotarpiu. Tyrimo objektas – Žemaitijos valdžios elitas arba pareigybinės sistemos funkcionavimo specifika, remiantis pareigas ėjusių asmenų socialinės ir etninės kilmės nustatymu, paremtu valdančiojo žemaičių luomo viršūnės arba, kaip disertacijoje paryškinta, – *valdančiojo elito* – socialinės bei politinės padėties analize.

Be įvado, išvadų, šaltinių ir literatūros sąrašo bei reikšmingai tyrimo specifiką ir rezultatus reprezentuojančių septynių priedų, disertaciją sudaro keturi skyriai. I skyrius vadinasi „Žemaitijos bajorijos kilmės struktūrų raida XV–XVI a.“. Jame apibūdinama Žemaitijos bajorų socialinė struktūra, nagrinėjama gentinės aristokratijos įtraukimo į valstybinės valdžios ir valdymo sistemą Žemaitijoje specifika arba kaip tekste – „subajorinimas“ XV a. pir-

mojoje pusėje, lokalinio žemaičių bajorų elito susidarymas. II skyriuje – „Valdžios struktūrų raida XV–XVI a. Žemaitijoje“ – tiriamas Žemaitijos valdžios struktūrų, Panemunės Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų valdymas, Žemaitijos valsčių ir kraštų arba bendruomenių, valdomų tijųų, administravimas bei Kęsgailų įsigalėjimas 1409 m. didžiojo kunigaikščio Žemaitijoje įvestose seniūno pareigose (1442–1527), luominės savivaldos stiprėjimas. III skyrius „Žemaitijos valdžios elito sudėtis: giminės ir jų kilmė (1409–1566)“ ypač svarbus dėl Žemaitijos valdžios pareigūnų, jų giminystės ryšių, šeimų narių, socialinės bei etninės kilmės, socialinio mobilumo arba statuso kaitos ir reikšmės tyrimo. IV skyrius – „Žemaitijos valdžios elito socialinis funkcionalumas“ – skirtas žemaičių bajorų kasdienybės praktikai arba gyvenimo būdai, įpročiams, t. y. socialiniam išskirtinumui nusakyti.

Įžanginiame žodyje disertantas pristatė darbo objektą, tikslus bei uždavinius ir akcentavo, jog Žemaitijos savivaldos analizei ypač svarbūs pradinis ir baigiamasis etapai: „Pirmąjį būtų galima sieti su gentinės aristokratijos transformacija į lokalinės bajorijos *valdžios elitą*, kurio veiklos arealą valstybėje apibrėžė teritorinė savivalda. Baigiamajame etape teritorinė savivalda „iš viršaus“ buvo performuota į luominę“ (p. 6),

bei pateikė savo šių procesų sampratą. Istoriografijos ir šaltinių problemų autorius neminėjo, o paliko jas oponentų pasisakymams, nors abi šios temos disertacijoje detalai aptartos. Peržiūrėjęs disertacijoje pateiktus šaltinius belieka pridurti, kad daugiau išlikę iš XV a. pirmosios pusės ir beveik nėra – iš XV a. antrosios pusės (bet pastebimai pagausėja XVI a. pirmojoje pusėje).

Pirmas kalbėjęs oficialus oponentas prof. habil. dr. A. Nikžentaitis atkreipė dėmesį į Žemaitijos integracijos į LDK valdymo sistemą *sudėtingumą*, atskleidžiamą disertacijoje, ne tik per didžiojo kunigaikščio valdžios ir įtakos stiprėjimą Žemaitijoje, bet ir po krikšto per ekonominius procesus – stambiosios alodinės žemėvaldos formavimąsi (atsiliepimas, p. 1). Esminė oponento pastaba – siekimas nustatyti genealoginius ryšius tarp XV a. pradžioje ir XVI a. pradžioje minimų bajorų esą „nėra visiškai vykęs“ (atsiliepimas, p. 2) dėl to, kad darbe neakcentuojama, ką naujo pats autorius nustatė tirdamas giminių kilmę ir jų tarpusavio sąsajas, o XV a. pradžios bajorų valdų lokalizacija ir palyginimas su XVI a. pradžioje tose teritorijose atsiradusiais bajorais esą leistų kalbėti apie bajorų gimininius ryšius, bet autorius „nepabandė eiti šiuo keliu“ (ten pat). Disertantas atsakė, kad žemaičių gentinės aristokratijos atstovų alodinės žemėvaldos ir XVI a. bajorų dvarų ryšio nustatymas yra „neabejotinas šios disertacijos privalumas“ (gynimo posėdžio protokolas, p. 11): darbe nustatyti XVI a. Kelpšų giminės ryšiai su Knečio kiemu, išskirtas Visbaro, Kirkučio, Vainiotos, Klausgailos, Žadeikos giminių tęstinumas; sykiu disertantas pažymėjo, kad ši problema yra už jo tyrimų ribų (išskyrus tas žemaičių kilmingųjų gimines, kurios įėjo į Žemaitijos valdžios elitą) ir, antra, autoriaus teigimu, „iš XVI a. šaltinių nematome intensyvesnio ryšio tarp XV a. pradžios bajorų vardų ir XVI a. vietovardžių, nors tokių

ryšių būta“. Kaip pavyzdį autorius nurodė Visbarus, aptinkamus Pajūryje (minimi 1408–apie 1440). Jų sūnaus Vaidilos laukai minimi ten pat (XVI a.) (gynimo posėdžio protokolas, p. 11–12). Oponentas išsakė repliką, koreguojančią savo užrašytą mintį, jog pakaktų XV a. valdų lokalizacijose konstatuoti XVI a. gyvenančius bajorus. Disertantas paaiškino, jog turimi šaltiniai nerodo konkrečių XV a. bajorų gyvenamųjų vietų, minimos kur kas didesnės teritorijos, moksliniame tyrime įvardijamos krašto terminu (ten pat, p. 12–13).

Antrasis oficialus oponentas dr. Rimvydas Petrauskas, prieš keletą metų apgynęs disertaciją ir jau išleidęs monografiją, skirtą Lietuvos valdančiojo elito formavimuisi XIV a. pab.–XV a., išsamiai atsiliepime, be kita ko, pabrėžė, jog disertacijoje „įtikinamai paneigiamas“ Krzysztofo Pietkievičiaus teiginys dėl žemaičių kilmingųjų giminių išnaikinimo XV a. pradžioje, atvirksčiai, pasekamas tolesnis jų giminių likimas, išvirtinimas Žemaitijoje prie Kęsgailų (atsiliepimas, p. 2). Labiausiai išplėtotu ir originaliausiu oponentas įvardijo II disertacijos skyrių. Jame išsamiai aptarti du susiję, bet „savo vidine raida ganėtinai skirtingi“ Žemaitijos seniūnijos regionai, atskleistas politinis Žemaitijos bajorų nevieningumas, priešingai mūsų istoriografinėi tradicijai, mėgstančiai kalbėti apie neribotą žemaičių ištikimybę Vytautui (ten pat). Kartu oponentas negalėjęs nepastebėti disertacijos autoriaus „noro ignoruoti lietuvių – žemaičių bajorų ryšius“ ir kaip svarbiausią savo pastabą šioje vietoje paminėjo šaltinių duomenis apie atskirų bajorų valdas abiejose teritorijose, tarp kurių būta ir abipusių giminystės ryšių, imant Kęstučio ir Kęsgailos šeimų pavyzdį (ten pat, p. 2–3). Oponentas neabejojąs dėl Galmino žemaitiškos tapatybės, Kareivos, kaip ir kai kurių kitų bajorų, bet, esą, negalima paneigti, kad kilmingieji – Galminas, Klausgaila, galbūt ir Rėkutis, ne-

buvo prisirišę tik prie savo konkrečių bendruomenių, peržengdami jas vedybiniu būdu, t.y. įgydami valdų už Žemaitijos ribų. Oponentas gerai įvertino disertanto pastangas apibūdinti žemaičių seniūno kompetencijos ribas, santykį su vietos bajorija, tįjūnų valdžios prerogatyvas, socialinę šių pareigūnų sudėtį, gimines, jų įtaką, pareigybių atstovų kaitos bruožus, galiausiai – kad jų įtaką silpnino valdovas ir pritarė „krašto“ termino vartosenai, neperkeliant valsčiaus sąvokos į ankstesnį XV a. kontekstą, vykusiam bandymui rekonstruoti Žemaitijos administracinę sistemą, atskleidžiant dažną jos struktūrų kaitą, teritorinių vienetų ir jų ribų nepastovumą. Skirtingai nuo pirma kalbėjusio oponento, R. Petrausko manymu, III skyrius yra integrali disertacijos dalis, ypač vertinga dėl Žemaitijos valdžios elito personalijų tyrimo. Su tuo negalima nesutikti, galima tik pridurti, kad šioje vietoje, vienoje sunkiausių, dar daug potencialių atradimų ir papildymų. „Ypač problemišku“ oponentas pavadino bajoro sąvokos recepcijos faktą iš Rusios ir už jos slypinčios socialinės bajorijos padėties: „Naujausi tyrimai (tokiu atveju derėtų įvardyti bent autorius – S. P.) konstatuoja stebėtinai menką rusų kraštų poveikį LDK santvarkai. Gentinės aristokratijos (žemės kunigaikščių) subaroninimas / subajorinimas yra pakankamai universalus procesas“, kad „esminis Lietuvos diduomenės skirtumas nuo rusiškosios visų pirma atsiskleidžia per diduomenės alodo koncepciją, kuri rusiškose žemėse taip ir liko užuomazgose“ (ten pat, p. 4–5). Alodinės diduomenės valdos, oponento teigimu, Vytauto laikais tebeegzistavo ne tik Žemaitijoje, bet ir Aukštaitijoje, todėl nėra pagrindo žemaičių gentinės aristokratijos tęstinumą XV a. priešpriešinti likusiai Lietuvos daliai, kurioje neva ponų sluoksniu, iškilusio XV a. antroje pusėje Lietuvos didžiojo kunigaikščio aplinkoje, kilmingumas nesirėmęs giminės ar lokalinėmis tradicijomis, primena

senus XIX–XX a. sandūros niekaip prozopografiais tyrimais neparemtus požiūrius, nes kilmingumo samprata galima tik giminės kontekste (ten pat, p. 5–6). Galiausiai oponentas pripažino regiono valdžios organizacijos pateiktą tyrimą kaip naujovišką ir originalų ir, kaip ir A. Nikžentaitis, pasiūlė disertantui pripažinti už šį darbą humanitarinių mokslų daktaro vardą.

E. Saviščevas atsakė: „netryškau noru ignoruoti lietuvių – žemaičių bajorų ryšius“, tačiau neneigė, kad jo viena iš „vedančiųjų minčių“ buvo „parodyti Žemaitijos istorinės raidos neatitikimus Lietuvos istorijoje vyraujančioms tendencijoms“, tad „abiejų regionų neatitikimai kartais galėjo būti perdėtai išryškinti“ (gynimo posėdžio protokolas, p. 13). Nevengęs pažymėti ir jų bendrumus, autorius neapsiribojęs tik Kęstučio ir Kęsgailos atveju, sutikdamas su oponentu, jog atskiri žemaičių kilmingieji susigiminiavo su Lietuvos bajorais. Taip pat pripažino oponento pastabą dėl Rusijos bajorijos modelio adaptacijos Žemaitijai, tačiau mano, kad tįjūno terminas, rusėniška terminija bei kai kurios socialinės organizacijos formos (pvz., valsčiai) „leidžia traktuoti“ rusėniškąjį modelį kaip kiek artimesnį Lietuvos bajorijos organizacijai, nei „kažkoks neapibrėžtas vakarietiškas“ (ten pat, p. 14). Šiuo atveju, man regis, svarbi aplinkybė būtų žemaičių bajorų savimovės klausimas XV a.: kuo jie save laikė – naujakrikštiais pagonimis, katalikais riteriais ar vietinio modelio – „bojare šliachta zemli Žomojtskoje“ kilmingaisiais? Iš dalies tam skirtas paskutinis disertacijos skyrius, bet neišplėtotas dėl menkos šaltinių bazės. Su kitomis oponento pastabomis autorius sutiko tik iš dalies, pavyzdžiui, dėl Galmino asmens nustatymo, o Kirkutaičių, Klausgailaičių bei Visbarų giminų genealoginių rekonstrukcijų patikimumas keliaš mažiau abejonių dėl to, kad pastarųjų giminės disertacijoje griežtai koreliuotos erdvėje: Šiauduvos–Pajūrio (Kirkutaičių), Rasei-

nių (Klauskailos) ir Karšuvos–Pajūrio (Visbaro) (ten pat). Tai savo ruožtu patvirtina genealoginių tyrimų svarbą XV a. Lietuvos bajorų giminių kilmės nustatymui ir autoriaus pasirinktos tyrimo metodikos, koncentruojamos III skyriuje, adekvatumą disertacijoje iškeltiems uždaviniams. Tiksliau sakant, konkrečiu empiriniu lygmeniu skyriuje produktyviai pritaikyti genealoginis ir prozopografinis metodai.

Disertaciją įvertino ir tarybos nariai. Vadovas prof. M. Jučas E. Saviščevo disertaciją apibūdino glaustai – kaip vertingą įnašą į Lietuvos istoriografiją, prof. E. Gudavičius problemos įvardijimą ir sprendimo lygį disertacijoje įvertino kaip be priekaištų, pabrėžė, kad joje naujai įvertinta istoriografija ir taikoma nauja metodika (gynimo posėdžio protokolas, p. 15–16). Taip pat akcentavo kiekviename disertacijos skyriuje tirtų klausimų reikšmingumą esminei išvadai suformuluoti – atskleistas žemaičių gentinės aristokratijos virtimas Žemaitijos žemės bajorija. Tuo, prof. nuomone, E. Saviščevo disertacija „sėkmingai pratęsia R. Petrausko pradėtą elitinių struktūrų kuriantis ir susikūrus valstybei tyrimą“, o šio proceso vėlavimas Žemaitijoje „tos pačios prigimties reiškiniams“ sudaro galimybę „geriau atsiskleisti iškalbingesniuose šaltiniuose“ (ten pat, p. 17).

Jei jau minėtume šaltinius, tai, palyginti su keliais XV a. pirmosios pusės pergamentais, su jų ne kartą skelbtu turiniu, XVI a. pirmosios pusės šaltinių erdvė iš esmės skiriasi gausa ir įvairove, todėl disertaciją dar galima vertinti kaip pakankamai įtikinamai empiriškai argumentuotą rekonstrukcinį – retrospektyvinių XV a. pirmosios pusės socialinių ir politinių procesų bei jų struktūrų tiriamąjį modelį, reikšmingą ne tiek išvadomis, kiek analitiniu – kryptingu ir nuosekliu – lokalinių valdžios struktūrų, valdų ir giminių tyrimu, akivaizdžiai skiriančiu šį darbą nuo deskriptyvinio naratyvinio pobūdžio disertacijų (nors abu tipai moksle turi savo vertę).

Sociologijos prof. Z. Norkaus manymu, istorikų „susidomėjimas senovės elitais sutapo su sociologų ir politologų įnikimu į dabarties elito studijas“, esą tapo madinga gilintis į patrauklesnį, spalvingesnį, estetiškesnį viršūnių gyvenimą, o tai, esą, nepaneigia episteminės tyrimo vertės (ten pat, p. 18). Profesorius klausimai ir pastabos buvo apie elito sąvoką. Jis išskyrė tokias disertacijoje vartojamas sąvokas kaip elitas, valdžios elitas, valdantysis elitas, seniūnų ir tijųnų valdžia ir pan. darinius ir pasigedo teorinio elitologinio jų pagrindimo, įvardijęs esamus tokio pobūdžio darbus. Iš tiesų, nors disertacijos įvade (p. 5) aiškinama, kokia prasme reikia skirti valdžios elitą nuo valdančiojo elito, loginė sąvokų prasmė nesuponuoja tokio skirtumo ir sukelia tam tikrą jų vartojimo istoriografijoje painiava, todėl Z. Norkus priminė, kad sociologijoje yra vartojama galios elito sąvoka (*power elite*, *Machtelite*), o valdžioje esantis ar valdžios elitas paprastai įvardijamas valdančiojo elito (*ruling elite*, *herrschende Elite*) sąvoka (gynimo posėdžio protokolas, p. 19). Skiriamaisiais galios elito požymiais politinėje sociologijoje, pasak Z. Norkaus, laikomos grupinė savimone, bendri interesai ir bendra valia, išreiškiamos trimis S raide prasidedančiomis charakteristikomis: savimone, solidarumu ir suokalbiškumu, ir jam iš disertacijos teksto nepaaiškėję, ar Žemaitijos valdantysis elitas tokiomis savybėmis pasižymėjo, ir ar apskritai toks elitas yra buvęs ir kitose DLK žemėse? Savo atsakyme disertantas nesutiko su elito sąvokos konkretinimu iki tijųno valdžios ar pan., nes lokali valdžia, jo teigimu, nesusijusi su diduomene, ikūnijusia valdžios galią, o „3 S“ (arba sąmokslas – S. P.) idėjų plėtoti neleidžia to meto šaltiniai, kartu pripažindamas, kad savo darbe nelietęs elitologinių teorijų (gynimo posėdžio protokolas, p. 25), kurios, galima pridurti, būdingos šiandienos politologijai ir sociologijai ir nieko ben-

dra neturi su viduramžių politine sąmone bei savimone.

Dr. Raimonda Ragauskienė kaip disertacijos pranašumą pažymėjo kokybišką Žemaitijos regiono tyrinėjimų pristatymą, kuriame, esą, galėjo tilpti ir to krašto bajorų asmenvardžius apžvelgianti istoriografija (gynimo posėdžio protokolas, p. 21–22). Kartu R. Ragauskienė nesutiko, jog žemionys terminas siejosi su eiline bajorija, nes Lietuvos metrikos (LM) valdovo privilegijose žemionys įvardijami po ponų ir riterių, prieš šlėktą. Kalbėjusioji darbe pasigedo dėmesio ir klientūrinės sistemos funkcionalavimui LDK bendriesiems mechanizmomams, pareigūnų religinėms pažiūroms, pačią disertaciją įvertinusi kaip „idomų, originalų, nemažai naujų dalykų atskleidusių, neblogas perspektyvas ateičiai sudarantį mokslinį tyrimą“ (gynimo posėdžio protokolas, p. 21). Atsakydamas disertantas pažymėjo, kad K. Jablonskio fonde aptikęs anksčiausiai minimus žemionis, 1542 m. įvardytus terminu „smulkūs žemvaldžiai“. „Ta garsi teorija, kad žemionies terminu XVI a. I p. buvo įvardijami aukštesniosios bajorijos sluoksnio atstovai man priimtina, tačiau šaltiniai šiuo atveju jai prieštarauja“ (ten pat, p. 25).

Taip pat disertantas mano, kad nereikia skubinti klientinės sistemos LDK susikūrimo kaip sudedamosios bajorų savivaldos dalies, nes ji pasireiškianti per rinkimų sistemą diduomenei darant įtaką plačiosioms bajorijos ir šlėktos masėms, kad savo tikslais prastumtų į seimą tą ar kitą savo žmogų, duodamas suprasti, kad klientinė sistema susiformuoja ne anksčiau kaip XVI a. antrojoje pusėje, poliublįjiniu metu.

Prof. Z. Kiaupa pritarė kolegų geram ginamos disertacijos vertinimui, pasidžiaugė, kad plačiai panaudotas istorikų menkai eksploatuojamas unikalus K. Jablonskio archyvinis fondas, kitų fondų dokumentai, skelbtos ir neskelbtos LM knygos, čia pat apgailėdamas, kad

ne visi išnašose pristatomi dokumentai yra įvardyti. Taip pat pasigedo žinių apie žemaičių bajorų išsilavinimo siekius XV–XVI a. universitetuose ir sustiprino savo įtarimus, jog Žemaitijos seniūnijoje esantys Panemunės dvarai anksčiau nepriklausė žemaičių žemei. E. Saviščevas atsakė, kad duomenys apie valdžios elito išsilavinimą, mokslą universitetuose pateikti III skyriuje: Bilevičių, Adamkaičių, Orvydų atstovai mokėsi užsienio universitetuose ir grįžę dirbo luominės savivaldos įstaigose (ten pat, p. 26).

Po pasisakymų prof. Z. Norkus vėl priminė terminą „aukštuomenė“, disertantas atsakė, kad valsčiaus „aukštuomenė“ ar „elitas“, siejamas teritoriskai, „neturėjo jo atstovų galias apibrėžiančių privilegijų“.

Verta pritari vienodai visų posėdžio dalyvių minčiai, kad Eugenijaus Saviščevo disertacija yra naujas žodis ir svarus indėlis į nacionalinę istoriografiją, regioninius tyrimus ir ne mažiau reikšminga bajorų šeimyniniams ir gimininiams santykiams konkrečioje socialinėje terpėje nustatyti, identifikuojant ir jų naudotus herbus, kartu atveriant platesnes to meto Lietuvos kilmingųjų genealogijos, prozopografijos bei heraldikos tyrimų perspektyvas.

Po nedidelės pertraukėlės pirmininkaujantis Z. Kiaupa paskelbė, kad visi tarybos nariai vienbalsiai pripažino kolegai Eugenijui Saviščeviui humanitarinių mokslų daktaro laipsnį.

Beliaka pridurti, kad prie sėkmingo finišo disertacijos autorių atvedė du publikuoti ir du atiduoti į spaudą straipsniai bei išsami daktaro disertacijos santrauka anglų kalba (*The power elite of Samogitia: the beginning of the 15th–the middle of the 16th C. // Summary of Doctoral Dissertation Humanities, History (05 H)*) ir trumpa santraukos lietuvių kalba (Vilnius, 2004, 33 p.) bei Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedros, ypač vedėjos prof. I. Valikonytės, geranoriška parama.

Stasys Pamerneckis